

حدیث خوانی؛ تاریخچه، قواعد و فواید

عبّاس محمودی^۱

حدیث خوانی، شیوه‌ای از فعالیت علمی است که در گذشته، مورد توجه حوزه‌های علمیه بود. در دهه‌های پیشین نیز جلسات حدیث خوانی به صورت پراکنده و بیشتر با عنوان درس اخلاق، برگزار می‌شد. از سال ۱۳۹۰ خورشیدی، با همت انجمن حدیث حوزه علمیه قم و مرکز تخصصی حدیث، برگزاری کلاس‌های قرائت و شرح حدیث آغاز شد. با پیگیری بسیار، این فعالیت علمی که با هدف احیای سنت حدیث خوانی پایه‌گذاری شد، توانست یک سال بعد، نظر شورای محترم عالی حوزه را جلب نموده و مجوز رسمی دریافت نماید.^۲

اکنون جلسات حدیث خوانی پس از گذشت ده سال به حدود یکصد کلاس رسمی افزایش یافته و بیش از ۲۵۰۰ طلبه سطوح عالی و خارج حوزه در آن شرکت می‌کنند. این کلاس‌ها در مدارس علمیه، مراکز تخصصی، مؤسسات آموزش عالی حوزوی و مساجد شاخص قم برگزار می‌شود. مدیریت کلاس‌های حدیث خوانی از تهیه آیین‌نامه‌ها، تأیید اساتید، تعیین کتب و متون حدیثی و آسیب‌شناسی و ارزیابی بر عهده انجمن حدیث حوزه است.^۳

جهت آشنایی بیشتر جامعه علمی با روند برگزاری کلاس‌های حدیث خوانی حوزه علمیه، در این سرمقاله چند موضوع را تبیین می‌کنیم. ابتدا تاریخچه مختصری از حدیث خوانی بیان نموده، سپس برخی از اصول و قواعد همچنین فواید حدیث خوانی را بیان می‌داریم؛ در پایان، جهت ارتقای حدیث خوانی در حوزه، چند پیشنهاد ارائه می‌دهیم.

۱. استادیار جامعه المصطفی العالمیه، مدرّس مرکز تخصصی حدیث حوزه علمیه قم.

۲. مصوبه شماره ۹۰۳ مورخ ۹۱/۱۱/۲۰ شورای محترم عالی حوزه علمیه قم به این امر اختصاص یافته است.

۳. آشنایی علمی و روشمند با دانش‌های حدیثی، دارا بودن حداقل پنج سال سابقه تدریس دروس حدیثی در مراکز علمی با گواهی معتبر و دارا بودن شرایط عمومی اساتید سطوح عالی مندرج در آیین‌نامه اساتید سطوح عالی حوزه علمیه قم، از جمله شرایط اساتید حدیث خوانی است.

الف) تاریخچه حدیث خوانی

حدیث خوانی از عصر معصومان علیهم السلام وجود داشته است. گزارش های فراوانی از سیره آن بزرگواران نسبت به مبادرت بر حدیث خوانی رسیده است.^۴ آن حضرات، شاگردانشان را نیز به حدیث خوانی تشویق می کردند.^۵ گستره این فعالیت در برخی از دوره های حضور معصومان علیهم السلام با گزارش حسن بن علی و شاء قابل درک است که می گوید:

وارد مسجد کوفه شدم در حالی که نهصد نفر، حدیث می خواندند
و همگی از امام صادق علیه السلام نقل می کردند.^۷

در دوره های پس از غیبت امام عصر علیه السلام تا عصر میانی و دوران متأخر نیز سنت حدیث خوانی رایج بوده است. اجازات حدیثی و کتاب های امالی، برخی از نشانه های باقی مانده از سماع و قرائت حدیث در روزگاران گذشته است.

ب) اصول و قواعد حدیث خوانی

هر کاری برای رسیدن به هدف، نیازمند اصول و قواعدی منظم است. در گذشته نیز استادان حدیث خوانی برای ارتقای بهره وری مطالعات و جلسات حدیثی، به اصولی پایبند بودند که با مطالعه

۴. چند نمونه از قرائت حدیث توسط معصومان علیهم السلام آورده می شود:

نمونه یکم: ابن عباس می گوید: در ذی قار محضر امیر مؤمنان علیه السلام رسیدم. آن حضرت کتابی به من نشان داد که امالی رسول خدا صلی الله علیه و آله و خط امیر مؤمنان علیه السلام بود. از آن حضرت خواستم (یا امیر المؤمنین، إقرأها علیّ فقراًها) یا امیر المؤمنین، آن را برایم بخوان، حضرت آن را خواند. (کتاب سلیم بن قیس هلالی، ج ۲، ص ۹۱۵)
نمونه دوم: ابی نجران می گوید: کَتَبَ أَبُو الْحَسَنِ الرَّضَا علیه السلام رِسَالَةً وَ أَرَاتِيهَا؛ امام رضا علیه السلام نامه ای نوشتند و آن را برایم خواندند. (بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۱۱۸)

نمونه سوم: مرّة همدانی می گوید: قرا علينا علی بن ابی طالب علیه السلام صحيفة قدر اصعب ...؛ علی بن ابی طالب علیه السلام صحیفه ای برای ما قرائت نمود که به اندازه انگشت دست بود. (مکاتیب الرسول صلی الله علیه و آله، ج ۲، ص ۱۳۵)

۵. امام صادق علیه السلام به فضیل بن یسار فرمودند: تَجْلِسُونَ وَ تُحَدِّثُونَ؟ قَالَ: نَعَمْ، جُعِلْتُ فِدَاكَ. قَالَ: «إِنَّ تِلْكَ الْمَجَالِسَ أَحْبَبُهَا ...؛ آیا گرد هم می نشینید و حدیث می خوانید؟ فضیل گفت: آری! فدایت شوم! امام فرمودند: من این مجالس را دوست دارم. (قرب الاسناد، ص ۳۶)

۶. هرچند ممکن است هدف از برگزاری جلسات حدیث خوانی در دوران معصومان علیهم السلام با امروز متفاوت باشد، اما با مقداری تسامح، هر دو با یک عنوان ذکر نمودیم. به نظر می رسد هدف اصلی از تشکیل جلسات حدیثی در قرون اولیه اسلامی تا حدود سده ششم که کتاب های اصلی حدیثی تدوین گردید، نقل و انتقال و همچنین حفظ و نگهداری حدیث بود، چنانکه سماع و قرائت را یکی از طرق تحمّل حدیث می دانیم، اما امروزه هدف اصلی از تشکیل جلسه قرائت حدیث، معرفت افزایی و بالا رفتن دانش حدیثی افراد است.

۷. ن. کد رجال نجاشی، رقم ۸۰.

۸. به عنوان نمونه، شیخ طوسی وقتی از استادش شیخ مفید یاد می کند، می نویسد: «سمعنا منه هذه الكتب كلها، بعضها قراءة عليه و بعضها يقرأ عليه و هو يسمع غير مرة.» المقنعة، ص ۵.

روش آنها برخی از این اصول، قابل استخراج است. در اینجا چکیده‌ای از این اصول و قواعد را مطرح می‌کنیم.

۱. فراگیری حدیث زیر نظر استاد

مهمترین اصل در حدیث‌خوانی، ارتباط با استاد است. اگر مطالعات حدیثی بدون استاد انجام شود، نه تنها فایده علمی چندانی ندارد بلکه احتمال انحراف در آن زیاد است.

۲. تخصص استاد و دانش پژوه

اگر احادیث منتخب برای قرائت در جلسات حدیث‌خوانی، در تخصص استاد و مورد پیگیری تخصصی دانش‌پژوه نباشد، جلسه حدیث‌خوانی موفق نخواهد بود. وقتی استاد تخصص لازم را نداشته باشد، نمی‌تواند پاسخگوی پرسش‌های دانش‌پژوهان باشد و این مایه دلسردی آنها خواهد شد. همچنین تناسب نداشتن احادیث منتخب با رشته و گرایش تخصصی دانش‌پژوه، باعث کاهش علاقه‌مندی او می‌گردد. از این رو برای کلاس‌های حدیث‌خوانی، منابع حدیثی گوناگونی مانند الکافی، نهج البلاغه و ... پیشنهاد شده تا استادان و دانش‌پژوهان با توجه به تخصص و علاقه‌مندی خود بتوانند جلسات را برگزار و در آن شرکت نمایند.

۳. ترتیب آسان به سخت

خواندن حدیث، سیری منطقی دارد. یکی از قواعد حدیث‌خوانی، آغاز از احادیث آسان و حرکت به سوی احادیث سخت است. بنابراین برای کسی که اولین بار در جلسه حدیث‌خوانی شرکت نموده، نمی‌توان از خطبه اول نهج البلاغه شروع نمود؛ زیرا این خطبه توحیدی دارای متن و محتوایی مشکل است و ممکن است مخاطب در فهم و یادگیری مباحث دچار سردرگمی شده و از ادامه شرکت در جلسات، دلزده گردد.^۹

۴. استمرار

آشنایی با حدیث و فهم و درک آن نیاز به حوصله و یادگیری مداوم دارد. با گذراندن یک دوره کوتاه مدت چند روزه نمی‌توان به جوانب مختلف دانش حدیث آگاهی یافت. موفقیت در حدیث‌خوانی وقتی حاصل می‌شود که استمرار و مداومت چند ساله داشته باشد.

۵. خواندن گروهی

یکی از عوامل موفقیت در حدیث‌خوانی، خواندن و مباحثه حدیث در قالب گروه‌های چند نفره است. ممکن است کسی به تنهایی کتابی حدیثی را مطالعه نماید؛ ولی مصطلح حدیث‌خوانی بر آن صدق نمی‌کند؛ زیرا در حدیث‌خوانی، یک نفر حدیث می‌خواند و دست کم یک نفر استماع می‌کند.

۹. برای آگاهی بیشتر، به مقاله‌ای با عنوان «برنامه مطالعاتی حدیث‌خوانی روشمند (هفت وادی، چهل منزل)»، مراجعه نمایید. این مقاله در شماره چهارم مجله دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث منتشر شده است.

۶. رعایت سطح مخاطبان و فراگیران

گاهی جلسات حدیث‌خوانی برای عموم مردم برگزار می‌شود. به عنوان نمونه در برخی از مساجد بعد از نماز جماعت برای نمازگزاران، حدیث خوانده می‌شود. گاهی حدیث در جمع عده‌ای از پژوهشگران باتجربه و فضیلتی دینی خوانده می‌شود. روشن است که شیوه حدیث‌خوانی و محتوای روایات در این دو گروه با هم تفاوت اساسی دارد.

۷. جامعیت ارائه

استاد می‌تواند با توجه به ظرفیت و توان دانش‌پژوهان و فراگیران حدیث، بحث درباره احادیث منتخب را از نظر جوانب محتوایی گسترش داده و با استفاده از ابواب و موضوعات مرتبط فقهی، تفسیری، کلامی و اخلاقی، دامنه بحث را پهن‌تر کند. همچنین می‌تواند نسبت به هر حدیث، نکات مختلف سندی و متنی را مورد بحث قرار دهد. هر یک از این دو روش، مشتمل بر جامعیتی نسبی است. این جامعیت باعث اقناع مخاطب می‌گردد.

۸. جذابیت و نشاط

جلسه حدیث‌خوانی باید برای مخاطبان نشاط‌آور باشد. انتخاب احادیث، شیوه بیان استاد، زمان و مکان برگزاری جلسه، از جمله عوامل تأثیرگذار بر جذابیت است. کتاب امالی شیخ صدوق از جمله کتابهایی است که پس از گذشت حدود هزار سال، هنوز جذابیت دارد. روایات این کتاب حاصل قرائت در جلسات حدیث‌خوانی است و یکی از علل جذابیت آن، انتخاب روایات متناسب با هر مناسبت است.

ج) فایده‌های حدیث‌خوانی

خواندن حدیث، افزون بر آثار علمی و معرفت‌افزایی، باعث نشاط روح شده و آن را زنده می‌نماید؛ چنان‌که امام باقر علیه السلام به فضیل بن یسار فرمودند:

يَا فَضِيلُ إِنَّ حَدِيثَنَا يُحْيِي الْقُلُوبَ.^{۱۰}

اکنون برخی از فایده‌های حدیث‌خوانی را برمی‌شماریم.

۱. گسترش فرهنگ حدیثی در حوزه‌های علمی

گسترش جلسات حدیث‌خوانی باعث توجه بیشتر به حدیث گردیده و در طولانی مدت، فرهنگ حدیثی در حوزه‌های علمی و به تبع آن در جامعه دینی گسترش می‌یابد. برگزاری مستمر جلسات حدیث‌خوانی، باعث نهادینه شدن حدیث در جامعه و رونق و احیای امر اهل بیت علیهم السلام می‌گردد.^{۱۱}

۱۰. خصال، ج ۱، ص ۲۲.

۱۱. امام صادق علیه السلام درباره برگزاری جلسات حدیث‌خوانی به فضیل بن یسار فرمودند: «فَأَحْيَا أَمْرَنَا؛ امر ما را احیا نمایند.» قرب

الاسناد، ص ۳۶.

۲. قرائت صحیح، ترجمه و فهم دقیق احادیث اهل بیت علیهم السلام

یکی از فواید حدیث‌خوانی، آشنایی با نحوه قرائت حدیث، درک ترجمه گویا و فهم روایات مشکل است. مخاطبان با دقت در متن حدیث، هنگام قرائت استاد، با شیوه صحیح خواندن حدیث آشنا گردیده و نکات فقه الحدیثی را از ایشان می‌پرسند.

۳. گسترش مطالعات و رشد تحقیقات حدیثی

افزایش آمار مجلات و پایان‌نامه‌های حدیثی در سال‌های اخیر، نشانگر علاقه‌مندی طلاب و محققان علوم دینی به مباحث حدیثی است. یکی از عوامل مهم توسعه این مطالعات، برگزاری کلاس‌های حدیث‌خوانی است که در آن به معرفی و جایگاه حدیث پرداخته شده و احادیث مختلف، شرح می‌شود.

۴. احیای روش عالمان گذشته در حفظ جایگاه روایات

یکی از محورهای اعتبارسنجی حدیث، طریق تحمّل روایت است. سماع و قرائت، بهترین طرق تحمّل حدیث هستند. حال اگر سماع و قرائت با هم باشند بالاترین اعتبار را از این جهت، نصیب حدیث می‌نمایند. استاد می‌تواند در جلسات حدیث‌خوانی، قرائت برخی از احادیث را به شاگردان واگذار نماید و خود به قرائت آنان گوش فرا دهد و اشکالات آنان را برطرف نماید. در این صورت در جلسه حدیث‌خوانی هم قرائت و هم سماع تحقق یافته است.^{۱۲} با استفاده از این روش، سنت عالمان قدیم در حفظ جایگاه روایات و انتقال آنها با سماع و قرائت، زنده می‌شود.

۱۲. شایسته است پژوهشی مستقل درباره نقش قرائت و سماع در اعتبار روایت، انجام شود. در این رابطه موارد متعددی در روایات یافت می‌شود. به عنوان نمونه نجاشی پس از آنکه ۳۵ کتاب را به علی بن حسن بن فضال نسبت می‌دهد و هیچ تردیدی در درستی انتساب آن نمی‌کند، نوع تعامل اصحاب با کتاب اصفیاء امیر المومنین علیه السلام و دلیل آن را این‌گونه بیان می‌دارد: «و رایت جماعة من شیوخنا یذکرون الكتاب المنسوب الی علی بن الحسن بن فضال المعروف باصفیاء امیر المؤمنین علیه السلام. و یقولون انه موضوع علیه، لا اصل له، و الله اعلم قالوا: و هذا الكتاب الصق روايته الی ابی العباس بن عقدة و ابن الزبیر، و لم نر احدا ممن روی عن هذین الرجلین یقول قرأته علی الشیخ، غیر انه یضاف الی کل رجل منهما بالاجازة حسب.» رجال نجاشی، ش ۲۷۶. بر اساس این گزارش، تنها دلیل در تردید درستی انتساب کتاب ذکر شده به ابن فضال، آن است که دریافت‌کنندگان کتاب از دو شاگرد ابن فضال، گونه و روش دریافت خویش را اجازه از اساتید شمرده‌اند نه سماع و قرائت. نمونه دیگر، خرده‌گیری یعقوب بن یزید به شخصیت بزرگی چون یونس بن عبدالرحمن است که برخی از احادیث خود را از مسیر «شنیدن از اساتید»، دریافت نکرده بود. کشتی در این باره می‌نویسد: «سمعت یعقوب بن یزید، یقع فی یونس و یقول کان یروی الاحادیث من غیر سماع.» رجال کشتی، ش ۹۴۵. نمونه سوم، خودداری ایوب بن نوح از روایت کردن احادیثی است که وی از محمد بن سنان به طریق استنساخ و نگاشتن دریافت کرده است. محمد بن سنان در پایان عمر خود به این نکته اعتراف نموده که آنچه برای شاگردان خود تحدیث نموده، از

۵. کسب ثواب

اگر جلسات حدیث‌خوانی با قصد قربت برگزار شود افزون بر فایده‌های علمی دارای ثواب فراوانی است. امام باقر علیه السلام به جابر فرمودند:

يَا جَابِرُ حَدِيثٌ وَاحِدٌ تَأْخُذُهُ عَن صَادِقٍ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا

فِيهَا.^{۱۳}

ای جابر همانا یک حدیث از شخص راستگو و مورد اطمینان فراگیری برای تو از دنیا و آنچه که در آن است بهتر است. بدیهی است این ثواب برای کسی است که اخلاص در عمل داشته باشد.

۶. جلب محبت و دعای معصومان علیهم السلام

یکی دیگر از برکات جلسات حدیثی خوانی این است که شرکت‌گندگان، مورد محبت معصوم قرار می‌گیرند. هنگامی که امام صادق علیه السلام از برگزاری مجالس حدیث‌خوانی توسط شیعیان اطلاع یافتند فرمودند:

إِنَّ تِلْكَ الْمَجَالِسَ أُحِبُّهَا فَرَحِمَ اللَّهُ مَنْ أَحْيَا أَمْرَنَا.

به راستی آن مجالس را دوست دارم. خداوند رحمت نماید کسی که امر ما را زنده بدارد.^{۱۴}

بنابراین، کسی که جلسات حدیث‌خوانی تشکیل دهد و در آن شرکت کند، مشمول دعای امام قرار گرفته است.

۷. اثرگزاری بیشتر بر نفس

اثری که در شنیدن است در خواندن نیست. نمونه‌های تاریخی فراوانی از تأثیرپذیری افراد پس از شنیدن آیات قرآنی و کلمات معصومان علیهم السلام وجود دارد که داستان همام^{۱۵} یکی از آنهاست. او بر اثر شنیدن اوصاف پارسایان از زبان امیر مؤمنان علیه السلام جان به جان آفرین تسلیم کرد. یعنی سخن، چون شمشیر بران عمل می‌کند.

مسیر سماع از اساتید نبوده بلکه از طریق یافتن در نگاه‌های پیشینیان بوده است. ن. ک: رجال کشی، ش ۹۷۷. برای ملاحظه نمونه‌های بیشتر در این رابطه، ن. ک: به کتاب اعتبارسنجی احادیث شیعه، ص ۲۹۶ - ۳۰۵.

۱۳. امالی مفید، ص ۴۲.

۱۴. قرب الاسناد، ص ۳۶.

۱۵. ن. ک: نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳.

اثرگزاری بیشتر سماع نسبت به مطالعه فردی حدیث، قابل انکار نیست. به عنوان نمونه، استاد عبدالهادی مسعودی^{۱۶} در مورد اثرگزاری حدیث‌خوانی می‌گوید:

بنده یکی از کارشناسان برنامه رادیویی جرعه که یک برنامه حدیث‌خوانی است، می‌باشم؛ اما وقتی خودم حدیث خواندن یکی دیگر از کارشناسان این برنامه را گوش می‌دهم در بنده اثری مضاعف از مطالعه حدیث برایم دارد.^{۱۷}

۸. ارتباط با استادان حدیث

حضور در محضر استاد و عالم، توفیقی بزرگ برای شاگرد است. دیدار با عالمان افزون بر ثواب، موجب تربیت است. از این رو نمی‌توان جلسات مجازی را با حضوری برابر دانست.

۹. تطبیق گفتار با کردار

یکی از بهره‌های حدیث‌خوانی این است که شنونده حدیث، روایاتی را که از استاد می‌شنود با اخلاق و رفتار وی تطبیق می‌دهد. اگر سیره رفتاری استاد با گفتارش یکسان باشد، اثرگزاری آن بیشتر خواهد بود. استاد نیز تلاش می‌کند تا تناسب بیشتری بین کردار خود با احادیثی که می‌خواند برقرار کند. پس در اثر حدیث‌خوانی، هم رفتار استاد اصلاح می‌شود و هم شاگرد با کرداری نیکو تربیت می‌شود.

۱۰. احیای اجازات حدیثی

یکی از برکات حدیث‌خوانی در گذشته این بود که شاگرد پس از قرائت حدیث نزد استاد یا سماع آن شیخ، اجازه نقل آن روایات را دریافت می‌کرد. اجازات حدیثی افزون بر اینکه نوعی تشویق و مدرک علمی و ارزیابی معلومات برای اجازه‌گیرنده محسوب می‌شد بر عظمت شخصیت اجازه‌دهنده هم دلالت می‌کرد. سید ابن طاووس، علامه حلی و فرزندش فخر المحققین حلی از جمله کسانی هستند که اجازات حدیثی فراوانی به شاگردان دادند و به نوعی حلقه اتصال بین متأخران و متقدمان هستند.

(د) پیشنهادات

از آنجا که نگارنده این سطور، عضو هیأت مدیره انجمن حدیث حوزه است و خود نیز تجربه برگزاری حدود ده سال کلاس حدیث‌خوانی دارد، در راستای ارتقای کلاس‌های حدیث‌خوانی و ترویج آن، با توجه به تجربه شخصی و تجربیات استادان دیگر، چند پیشنهاد ارائه می‌دهد.

۱۶. ایشان از اساتید حدیث‌خوانی و دارای تألیفات متعددی در زمینه حدیث هستند.

۱۷. سخنرانی در اولین نشست اساتید حدیث‌خوانی، اردیبهشت ۱۴۰۲، انجمن حدیث حوزه.

۱. تدوین مقالات علمی

خوب است درباره فلسفه حدیث‌خوانی، پیشینه آن، آثارش و شیوه‌های آن، مقالاتی تدوین گردد. این مقالات می‌تواند پشتوانه‌های نظری حدیث‌خوانی را شکل داده و موجب افزایش انگیزه دانش‌پژوهان برای شرکت و جدیت در این کلاس‌ها شود.

۲. توجه بیشتر به مجوزهای تدریس

لازم است انجمن حدیث حوزه، نسبت به ارائه مجوزهای حدیث‌خوانی دقت بیشتری را معمول داشته و نسبت به جایگاه علمی و اخلاقی مدرّسان، توجه فزون‌تری نماید.

۳. توسعه جغرافیایی حدیث‌خوانی

در حال حاضر کلاس‌های رسمی حدیث‌خوانی فقط منحصر به طلبان سطوح عالی و خارج حوزه علمیه قم است. بهتر است این کلاس‌ها با رعایت شرایط علمی، در حوزه‌های شهرستان‌های دیگر و نیز برای طلبان سطح یک نیز برگزار شود.

۴. گسترش حدیث‌خوانی برای بانوان

بخش عمده جامعه، بانوان هستند. آنها نقش مهمی در تربیت فرزند دارند. برگزاری جلسات حدیث‌خوانی خصوصاً با موضوعات خانوادگی، روش همسررداری و تربیت فرزند برای بانوان می‌تواند به توانمندی بیشتر آنها در این امور منجر شود.

۵. نشر کلاس‌های حدیث‌خوانی در فضای مجازی

خوب است افزون بر برگزاری کلاس‌ها به شیوه حضوری، صوت یا فیلم آن ضبط شده و با رعایت شرایطی در فضای مجازی منتشر شود. با این روش، مخاطبان بیشتری از آن بهره می‌برند.

۶. توجه بیشتر به حدیث‌خوانی در سیستم آموزشی حوزه

آموزش حوزه باید اهتمام بیشتری به کلاس‌های حدیث‌خوانی داشته باشد. به عنوان نمونه، جایگاه حدیث‌خوانی را به عنوان یکی از دروس رسمی ارتقا داده و امتیازات آموزشی بیشتری برای آن در نظر بگیرد.

امید است با اجرا و نظارت دقیق بر کلاس‌های حدیث‌خوانی و همچنین توجه به پیشنهادات مطرح شده، در سال‌های آینده به جایی برسیم که حدیث، جایگاه بهتری در حوزه‌های علمیه بیابد.

کتاب‌نامه

۱. الامالی، شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان، تحقیق حسین استادولی و علی اکبر غفاری، قم، کنگره شیخ مفید، اول، ۱۴۱۳ق.

۲. بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد علیهم السلام، محمد بن حسن صفار، تحقیق محسن کوجه باغی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، دوم، ۱۴۰۴ق.
۳. الخصال، شیخ صدوق محمد بن علی، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، اول، ۱۳۶۲ش.
۴. رجال الکشی (اختیار معرفة الرجال)، محمد بن عمر کشی، تعلیقات میر داماد استرآبادی، تحقیق سید مهدی رجایی، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، اول، ۱۳۶۳ش.
۵. رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی، قم، جامعه مدرسین، ششم، ۱۳۶۵ش.
۶. قرب الاسناد، عبد الله بن جعفر حمیری، تحقیق و نشر مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، اول، ۱۴۱۳ق.
۷. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دار الکتب الاسلامیة، چهارم، ۱۴۰۷ق.
۸. کتاب سلیم بن قیس الہلالی، سلیم بن قیس ہلالی، تحقیق محمد انصاری زنجانی خوئینی، قم، الہادی، اول، ۱۴۰۵ق.
۹. المقنعة، شیخ مفید محمد بن محمد، قم، کنگره شیخ مفید، اول، ۱۴۱۳ق.
۱۰. مکاتیب الرسول صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم، علی احمدی میانجی، قم، دار الحدیث، اول، ۱۴۱۹ق.
۱۱. نہج البلاغہ، شریف رضی محمد بن حسین، تحقیق صبحی صالح، قم، ہجرت، اول، ۱۴۱۴ق.